જૈન સાહિત્ય અકાદમી ટ્રસ્ટ ,મુંબઈ

જૈન તીર્થોની ભવ્ય ગાથા- વ્યાખ્યાન માળા

વ્યાખ્યાન – ૬ જૈન સ્થાપત્યોની વિશેષતાઓ

વ્યાખ્યાતા- શ્રી શિલ્પાબેન છેડા
તારીખ – ૨૧/૦૧/૨૦૨૩

જૈન આર્કિટેક્ચર જ્યારે આપણે કહીએ છીએ યોગદાન આપણે કહીએ જૈન આર્ટ નું શું વિશેષ યોગદાન છે અને કેવી રીતે એણે ભારતીય કારણે સંપૂર્ણ કર્યા છે. જૈન ધર્મ એક સ્ટ્રીક પ્રિન્સિપલ વાળુ, શ્રમણ પરંપરા વાળું જેમાં આપણે કહીએ કે ત્યાગનો ધર્મ છે, શ્રમણનો ધર્મ છે શ્રમણ એટલે પુરુષાર્થ નું ધર્મ છે અને આ ધર્મમાં જે જીવ હિંસાનો જે વિચાર છે એ અતિ સૂક્ષ્મ છે. પછી આ બધું સ્થાપત્ય અને આટલા બધા મંદિરો જૈનોએ કેવી રીતે બાંધ્યા? એ સૌથી પહેલો પ્રશ્ન આપણને થાય. જે ધર્મ કહે છે કે એક પથ્થરના કણ કણમાં મા પણ જીવ છે તો આપણે મૂર્તિ કેવી રીતે બનાવીએ? આપણે મંદિર કેવી રીતે બનાવાય? એ મોટો પ્રશ્ન છે કારણ કે ભારતીય કલામાં સ્થાપત્ય અને કલાનું જો તમે અન્વેષણ કરો તો એક વાત બહુ ક્લિયર છે કે પ્રાચીન કાળથી જો આપણે જોઈએ તો કલાના નમૂનામાં આપણને સિંધુ ઘાટ ની સભ્યતા નો જે પીરીયડ જોઈએ, કાલ છે પણ એવા બધા અવશેષ મળે જે રોજની જિંદગીમાં કામ આવતા હતા. કંઈ પણ ધાર્મિક ગતિવિધિઓની એટલી જાણકારી મળતી નથી, પણ જે અમુક નાની નાની દેવીઓ જેવી લાગે એવી મૂર્તિઓ મળે છે. એની આધારે થોડુંક આપણે કહી શકાય છે પણ પ્રાચીન ધર્મમાં કયો હતો? હવે ત્યાંની મુદ્રાઓમાં સ્વસ્તિક મળે છે એક તોરશો મળે છે હડપ્પન તોરસો કહીએ એ મળે છે. આવી એક 6 ઇંચ ની નાની મૂર્તિ જે હમણાં નેશનલ મ્યુઝિયમ માં ડિસ્પ્લે કરવામાં આવી છે. તે વખતના ખાલી આટલા જ અવશેષો મળતા હતા. સ્વસ્તિક કાયોત્સર્ગ મુદ્રા ઉપર ઉભેલા પુરુષો બધાનું નું ચિન્હ બળદ ચિન્હ

આપણને મળે છે એનાથી આપણે કહી શકીએ કે ઋષભદેવનું અસ્તિત્વ હોવું જ જોઈએ. પણ આ બધું કહેવું એના કોઈ આપણી પાસે કોઈ પ્રમાણ નથી કારણ કે હજી સુધી સિંધુ ઘાટી ની લિપીની શોધ હજી ચાલી રહી છે અને યથાર્થથી આ બધું ના કહી શકાય.

આ તોરશો ને ઘણા કહે છે કે આભરણ અલંકાર કપડા વગરની મૂર્તિ છે બીજું એ ખડગાસનમાં એટલે કે કાયોત્સર્ગમાં છે એટલે જૈન હોઈ શકે. પણ એ ક્વેશ્ચન માર્ક છે કારણ કે આ અખંડ મૂર્તિ નથી. આમાં કાણું દેખાય છે એમાં માથું નાખવામાં આવ્યુ હશે. આ ભારતીય મૂર્તિ નથી જો ભારતીય મૂર્તિ હોય તો અખંડ હોય. એટલે આ પણ એક પ્રશ્ન છે કે આ ભારતની છે કે રૂમથી આવેલી છે? અથવા તો ઇજિપ્તથી આવેલી છે મૂર્તિ છે સુમેરિયન થી આવેલી છે કારણ કે ત્યાં આવી મૂર્તિ બનતી હતી. આમાં કોન્ટવરસી બહુ છે એમ કહી શકાય કે આવી મૂર્તિ મળે છે ક્યાંક આવું કંઈક હશે આમાં કંઈક ધાર્મિક પ્રક્રિયા હોવી જોઈએ કારણકે આવી એક જ મૂર્તિ છે એટલે આ પણ એક વિશેષતા કહેવાય બીજી આવી કોઈ મૂર્તિ બની કે નહીં વગેરે વગેરે.

2300 વર્ષે લોહાની કોટ પટના માંથી આ મૂર્તિ મળે છે જેને આપણે લોહાની ટોપ કહીએ છીએ લોહા ની પૂર્ણધડ આ બીજો અવશેષ જૈન ધર્મનો કહી શકાય કારણ કે આમાં પણ આભરણ અને અલંકાર નથી ખડગાસન માં છે. આમાં પણ કોન્ટ્રાસરસી એ છે કે આમાં કોઈ પણ પ્રકારના ચિન્હ આપણને મળતા નથી. જે નોર્મલી જૈન મૂર્તિઓમાં હોય છે.કોન્ત્રવારસીય્લ આર્કોલોજિકલ આને માન્યતા આપતા નથી.

એ પછી આપણને જૈન અવશેષ જે મળે છે એ છે સ્તૂપ.જૈન સંપ્રદાયના સ્તૂપો મળે છે પ્રોફેસર વિલ્સન સ્મિત જે એક બ્રિટિશ આરિયોલોજીસ્ટ હતા. જેમણે કંકાલિટીલા મથુરામાં ને ઘણા બધા અવશેષ મળ્યા છે. લગભગ પચાસ હજાર જેટલા આવશેશ મળ્યા છે આ એક એરીયા છે ત્યાં હમણાં ગાર્ડન છે અને આને કચરાનો એક ઢગલો કરી નાખ્યો હતો પછી ગવર્મેન્ટની ઘણી બધી રિક્વેસ્ટ થઈ બહુ ઈમ્પોર્ટન્ટ આ સ્થળ છે હવે ત્યાં આ લોકોએ ગાર્ડન બનાવીને બધું સાફ કરીને પણ હજી પણ ત્યાં તમે જાવ તો આ એક કૂવો છે અને ત્યાં એની બાજુમાં ઘણા બધા આવશેષ હજી પણ એમ જ પડ્યા છે. આ કંકાલીટીલા એરિયામાં ટીલા એટલે થોડું નાનું પહાડ જેવું અને એનું એક્સપ્લેનેશન કરવામાં આવે. જ્યાં જ્યાં ટીલા હોય ત્યાં ત્યાં

એક્સવેશનનું કામ કરવાનું હોય તો જ્યારે આનું ઉત્કખનન કરવામાં આવ્યું પ્રોફેસર સ્મિતે કહ્યું કે એમની પાસે પ્રમાણ હતું કે આ એક બ્રિક્સ છે,સ્તૂપ છે. આજે એનું ખાલી ગ્રાઉન્ડ મળેલું છે ત્યાં આખું મળતું નથી. આ પણ આનું આ ગ્રાઉન્ડ પ્લાન ઈંટોની એક લાઈનો છે એ મળેલી છે. સ્તૂપ હોય એ ગોળ હોય એમણે કહ્યું કે સૌથી પહેલા સ્તુપો જૈનો એ બનાવવાનું શરૂ કર્યું એ પછી છોડી દીધુ અને પછી બૌદ્ધ પરંપરા એ આને અપનાવી ગ્રહણ કરી. આ બધું અહી પરફેક્ટ હિસ્ટોરીકલ એવિડન્સથી કહેવામાં આવ્યું છે. કોઈપણ ધાર્મિક એંગલ નથી કારણકે આર્ટમાં ધાર્મિક એન્ગલ હતા પણ પ્યોરલી સ્ટોરીકલ એન્ગલથી વક્તવ્ય છે. વિધાઉટ ઐતિહાસિકતા આર્ટ નું અવલોકન ના કરી શકીએ. સેન્ટિમેન્ટમાં શ્રધ્ધાથી આપણે કરી શકીએ પણ આપણને બધું જ આ અનાદિ અનંત લાગે એ આપણી શ્રદ્ધાનો વિષય છે. પણ અવશેષ માં શ્રદ્ધા ચાલતી નથી. ધર્મ છે એ શ્રદ્ધાથી ચાલે અને સાયન્સ છે એ ડાઉટ શંકા થી ચાલે છે. આ બંનેમાં જે તફાવત છે એ આપણે જ્યારે પણ સ્ટડી કરીએ ત્યારે એક સ્ટુડન્ટ તરીકે સ્ટડી કરવું જોઈએ. સંપ્રતિ રાજાની વાત કરીએ તો એને મૂર્તિઓનું કોઈ પ્રમાણ આપણને મળતું નથી એટલે આપણે જ્યારે ઐતિહાસિકતાનું વર્ણન કરીએ ત્યારે બધા ઈસ્યુને ક્રિટીકલી વેલ્યુએશન એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન કરવું જોઈએ એ બહુ જરૂરી છે. સમીક્ષા કર્યા વગર ઇમોશનલી ના ચાલે. અવશેષ અને સાહિત્ય આ બંનેના પુરાવા હોવા જોઈએ એટલે સાહિત્યમાં વર્ણન હોવું જોઈએ અને એ જ પુરાવા દેખાવા પણ જોઈએ. જો બંને હોય તો ઐતિહાસિકતા પ્રામાણિકતા એ સાહિત્ય અને પુરાતત્વ એ બંનેમાં જરૂરી છે એ વીના આપણે કોઈપણ વસ્તુ ભારપૂર્વક ના કહી શકીએ.

એક ગુફામાં ગૌતમ બુદ્ધ ઉપર ધ્યાન અવસ્થામાં છે એની ઉપર નાગ છે એમના જીવનમાં પણ એવા અસરો બન્યા છે કે જે રીતે પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે એ રીતે જ એમની મૂર્તિ પણ છે. આ ગુફા 2200 વર્ષ જૂની છે એમાં કપડાની લીટીઓ દેખાતી નથી એટલે ઘણા એમ કહે છે કે આ પાર્શ્વનાથ ની મૂર્તિ છે પણ એવું છે નહીં. આ બધાની આપણને બહુ સમીક્ષા કરવી પડે. એટલે એ ખાસ ધ્યાન રાખવાનું કે આર્ટ અને હિસ્ટ્રીનું એંગલ આખું જુદું હોય છે. પુરાતત્વોની દ્રષ્ટિએ એકદમ જુદી હોય છે કારણ કે બ્રિટીશરોએ આ બધું કર્યું છે અને એ

લોકોના જૈન હતા કે ના બુદ્ધ હતા કે ના ભારતીય હતા એમના જે પરફેક્ટ સ્ટડીના રીઝલ્ટ છે એ આવે છે ઘણા પણ ભારતીયો એવા સ્કોલર્સ છે જે અમને ફોલો કરે છે. જે કંઈ પણ એક્સપ્રેશન થયા હતા. એ બધા ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક થયા હતા અને આ ટેકનિક ઉત્ખનનની જે ટેકનીક છે આપણે ફોરેનર પાસેથી શીખ્યા છીએ કારણ કે આ ભારતીય પરંપરા નહોતી એટલે આપણે એંગલથી સમજથી સમજવું જરૂરી છે. અહી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ રાખવી જોઈએ. ધર્મ ઇતિહાસથી પણ ચાલે છે શ્રદ્ધાથી પણ ચાલે છે પણ અત્યારે આપણે માત્ર અને માત્ર ઐતિહાસિકતા સાથે વાત કરીએ છીએ.

આ સ્તૂપ જૈનોનું છે એનું પ્રમાણ જોઈએ તો એ તોરણ દ્વાર હોય અને આ તોરણ ઉપરથી જે અવશેષ મળ્યા છે આ પિક્ચર્સ બધા પ્રોફેસર વિલ્સને કાઢ્યા છે અને આ રેલીંગ હજુ પણ મથુરા મ્યુઝિયમમાં સચવાયેલી છે. હવે એની પરિસ્થિતિ નથી બરાબર ઘણી ખરાબ થઈ ગઈ છે કારણ કે એટલા બધા અવશેષો મળે કે બધાને સંરક્ષણ કરવું અઘરું પડે છે એ કોઈ પણ રાષ્ટ્ર માટે અઘરું પડે એક ગમે એટલો સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર કેમ ના હોય. એ આપણે ગવર્મેન્ટ ને પણ બ્લેમ ના કરવો જોઈએ. આપણે જોઈએ છે કે તીર્થયાત્રા પર એક શંઘ જઈ રહ્યો છે એવું એક ઇન્ટરપ્રિટેશન અહીં કરેલું છે અને આ તોરણો સ્તૂપની આસપાસ મળે છે. શ્રાવક, શ્રાવિકાઓ, સાધુઓ, હાથી ઘોડા બે પ્રકારના પ્રાણીઓ મળે છે આ બધા અવશેષો પ્રથમ શતાબ્દીના છે. સ્તૂપ ની પૂજા કરી રહ્યા છે એટલે શું? તો સૌથી પહેલું તો એ શું કામ બનાવવામાં આવ્યા. આગમમાં ક્યાંય પણ આની ચર્ચા મળે છે તો નિયમ ચર્ચા ક્યાય મળતી નથી. પહેલું વર્ણન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મળે છે ફેરા એટલે કે એક સિનિયર સાધુ. એમને બુદ્ધને પૂછ્યું કે આ સાધુઓ એક સ્થવીર હતા એમના એમના જીવનનનો જ્યારે અંત થાય છે તેમણે ગૌતમ બુદ્ધને પૂછ્યું કે આનું શું કરવું જોઈએ એટલે ગૌતમ બુદ્ધે કહ્યું કે ચાર રસ્તા ઉપર થુકમ કરોતિ એને સ્તુપ ચાર રસ્તા ઉપર બનાવવું જોઈએ. એ જે આચાર્ય હતા એમના કામ, એમનું યોગદાન હતું એમને વંદન કરવા માટે એમના શરીરના કંઈક અવશેષ સ્તૂપમાં મુકવા જોઈએ. આ ભાગને અંડર કહેવાય એટલે કે ગર્ભ જેવો ભાગ જ્યાંથી આપણા બધાનો જન્મ થયો છે આ ગોળ હોય અને એની નીચે થોડું એક નાનું હોલ હોય. એ એ હોલની ઉપર લાખ લાકડાની નાની દંડી

મૂકે અને ઉપર છત્ર અને આ લાકડાની દંડીને આપણે ગમે ત્યારે ખોલવું હોય ત્યારે ખોલી શકીએ છીએ. આની નીચે મફલીગ ક્લોથમાં મલમલ ના કપડામાં તેમના દાંત નખ વાળ અને ભિક્ષાપાત્ર અને કપડાનો ટુકડો- આટલા અવશેષો મૂકીને કપડામાં બાંધીને આની અંદર નાખી દેવામાં આવ્યા. આ આખું બનેલું હોય અને એની અંદર રેતી હોય અને બહાર એને ઈંટોથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે પછી એના ઉપર છત્ર લગાવી દેવામાં આવે છે કોઈ એવો દિવસ આવે કે જ્યારે એમની તિથિ હોય કે મહત્વપૂર્ણ દિવસ હોય ત્યારે આ અવશેષ કાઢવામાં આવે એને વંદન કરે અને પછી એને પાછા મૂકી દે છે. આ ઢાંકણ આ હરમાઈકા હોય એ લાકડાનું હોય કારણ કે પથ્થરનું હોય તો થોડી મુશ્કેલી પડે પછીના સમયમાં પથ્થરનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો એ પછીના જે પણ સ્તૂપો હતા એ બધા ઈંટોના હતા પછી પથ્થર ના સ્તૂપો બનવા લાગ્યા પથ્થર ના સ્તુપોમા અવશેષ હોતા નથી. એ ગુફામાં હોય અથવા તો એમ પણ બનેલા હોય એ ખાલી વ્યક્તિની સ્મૃતિ માટે હોય છે. એ સ્મૃતિ છે એનું મહાપરી નિર્વાણ.

ભારતની પરંપરામાં મૂળ મૂર્તિ પૂજા હતી નહીં, મૂર્તિ બનાવવું એ ભારતીય કલામાં નહોતું. આ આઈડિયા બહારથી આવેલ છે ગ્રીક અને પ્રથમ શતાબ્દીમાં કુશાણ રાજા કનિષ્કરાજા ના સમયમાં એમને આ કલાનો વિકાસ કર્યો છે જ્યારે ભારતમાં બે પ્રકારની કલાઓ ના આપણને ઉદાહરણ મળે છે ગંધાર અને મથુરાના શિલ્પ. મથુરાના જે અવશેષો છે શિલ્પો છે એ બધા લાલ કલરના છે અથવા તો સીકરી સેન્ડ સ્ટોન છે એને આપણે ભારતીય ભાષામાં બાલુંકા પથ્થર કહીએ છીએ બાલુ એટલે રેતી. જેટલા પણ કંકાલીટીલામાં મળ્યા છે એ બધા એક થી ચાર શતાબ્દીમાં છે કારણ કે જૈનો વેપારી હતા અને કુશાલ રાજાના સમયમાં ભારતમાં પ્રથમ માત્રામાં વેપાર થતો હતો. જે કુષણ રાજા હતા એ એ ભગવાન જે છે અપોલો ત્યાં ના સૂર્યોદય સૂર્યદેવ એની મૂર્તિઓ જોઈને આકર્ષિત થઈને બધા આર્ટિસ્ટ ને કમિશન કર્યું કે તમે ગૌતમ બુદ્ધની મૂર્તિઓ બનાવો. મૂર્તિકલા એ ભારતમાં એક પ્રચલિત નહોતી. જે અનંત જ્ઞાની હોય એને સિમિત ના કરી શકાય અત્યારે ઇસ્લામ અને ક્રિશ્ચનેટીમાં ભગવાનને રૂપના આપી શકાય કારણકે ભગવાન આપણને રૂપ આપે છે આપણે ભગવાનને રૂપ કેવી રીતે આપી શકીએ? આ

પરંપરા આપણને કુષણ રાજા કનિષ્ક પાસેથી આવી છે અને એની સાથે પ્રથમ ગૌતમ બુદ્ધની મૂર્તિઓ બની, જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિ બની અને હિન્દુ દેવી-દેવતાઓની મૂર્તિ બની. આઈડિયા એ છે કે જેમાં અનંત જ્ઞાન અનંત દર્શન બધું જ અનંત છે એને તમે મૂર્તિમાં સીમિત કેવી રીતે કરી શકો એટલે આપણે ત્યાં ભારતમાં ચિહ્નથી પૂજા કરવાની. ચિહ્ન થી પૂજા કરવાની રીત હતી. પ્રાચીન ધર્મચક્ર. ધર્મચક્ર એટલે આજે વ્યક્તિ હતા એ ધર્મનો ઉધાર કરી ગયા છે સ્તુપા. એવી રીતે એવી રીતે સ્વસ્તિક અષ્ટમંગલ એ બધા ચિન્હ છે એટલે મૂર્તિ ને એમ વાસ્તવિક રૂપે જરૂરત ના પડે, બીજું અહિંસા કે જે આપણે પ્રધાનતા છે એની પદ્ધતિ જળવાઈ રહે. પથ્થરની ખોદવા એ પણ યોગ્ય નથી. બીજા ટુકડા ટુકડા પણ મૂર્તિના આપણને મળે છે એને જોઈન્ટ કરીને મૂકવામાં આવ્યા છે. અમુક જગ્યાએ આપણને આ લેખિત બ્રાહ્મી લીપીમાં અને પ્રાકૃતમાં મળે છે કે આ શિલાલેખોમાં કોણે લખ્યું વગેરે ધન્ના શ્રેષ્ઠીની જે પત્ની હતી એણે કાન્હા નામના જે એક સાધુ હતા એમને આપી હતી. અહીં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ દેખાય છે અને સ્તૂપની બાજુમાં બે તીર્થંકરો દેખાય છે. એ તીર્થંકરો કયા છે એક્ઝેટ પાર્શ્વનાથ કહેવું થોડું મુશ્કેલ છે. આમાં કોઈ સંન્ગોષ્ટિ ચાલી રહયો હોય,કલ્ચરર વાતો હોય એવું લાગે છે. લોકોની કલ્ચર હિસ્ટ્રી ત્યારે બહુ આવતી હતી.

એ પછી આવ્યા. આયાંગ પટ એને કહેવાય છે ટેબનીટોકહોમેજ. જે વ્યક્તિને આપણે ગુરુ માન્યા એ તીર્થંકર હોઈ શકે આચાર્ય હોઈ શકે ગણધર હોઈ શકે એમના પરિનિર્વાણ પછી એમને યાદમાં એક ચોરસ પથ્થર લેવાનું અને એના ઉપર અષ્ટમંગલ બનાવવાનું. એની વચ્ચે તીર્થંકર ની નાની મૂર્તિ પહેલા એ નહોતી પણ પછીના આયાગ પટ્ટોમાં આ મૂર્તિ જોવા મળે છે જેને કહેવાય. પટ એટલે શીલા જમીન ઉપર પડેલા મળ્યા છે આ મંદિર હશે એવા કોઈઅવશેષ મળતા નથી. આ વન બાય વન આવ્યા છે. આ એક પટમાં ચાર અષ્ટમંગલ જોવા મળે છે શ્રી વત્સ. સ્થાપનાચાર્ય સ્વસ્તિક મિન યુગલ. સ્થાપનાચાર્ય હમણાં ના અષ્ટમંગલ માં નથી. ત્યારના અષ્ટમંગલ માં સ્થાપનાચાર્ય છે. સામાયિક કરીએ એમાં સ્થાપના હોય. વચ્ચે જે ચિન્હ ન મળે છે એ રત્નત્રયનું મળે છે. રત્નત્રયી નું સિમ્બોલ આપણને મળે છે. ચારે બાજુ સિમ્બોલ અને વચ્ચે તીર્થંકર ની નાની મૂર્તિ છે કે સૌથી વિસ્મયજનક

વાત આમાં એ મળે છે કે બધા લોકો ડાન્સ કરી રહ્યા છે, સ્પેશિયલી સ્ત્રીઓ. આમાં નૃત્ય બતાવવાની શું જરૂર છે પણ આમાં બધું હર્ષ દેખાડી રહ્યા છે. ચાર ખૂણામાં ચાર ખૂણામાં ચાર સ્ત્રીઓ દેખાય છે, જેને ભાર વાહીકા કહેવાય છે જે પોતાના હાથ ઉપર ભાર ઉપાડે છે. બીજી જે ડિઝાઇન છે એને આપણે જોઈએ તો એ હમણાં ની ગહુલી નો આકાર દેખાય છે. આયાગ પટ્ટ એટલે જે આચાર્ય તીર્થંકર જેમનું નિર્વાણ થયું છે એમની સ્મૃતિમાં એમના ચિહ્નને વંદન કરવું અને વંદન કેવી રીતે કરવું એના પૂજા પાઠ થતા હતા કે નહીં એની કોઈ પણ જાતની આપણને માહિતી મળતી નથી અવશેષ સાહિત્યમાં તો બિલકુલ જ મળતા નથી.

કંકાલીટીલા માંથી બીજા એક આયગ પટ્ટનો આપણને એક ભાગ મળે છે. એમાં કોઈ તીર્થંકરની મૂર્તિ મળતી નથી ધર્મચક્ર અને રત્નત્રયી મળે છે. આ મળીને શ્રી વાત્સનું શેપ મળે છે ચામરધારી આપણને મળે છે. ચામરધારી- જ્યારે કોઈ મહાપુરુષ હોય એની આજુબાજુમાં એક વ્યક્તિ સતત એનું વંદન કરતું હોય. બીજું પાર્શિયલ લાયન આપણને આમાં મળે છે. આ વ્યક્તિ જે છે એ સિંહ સમાન છે તેમ નમોથુણ મા આવે છે તેમ આ સિંહ છે અને અહીં એને પાંખ છે. પંખવાળા સિંહ આપણને પાર્શન સિમ્બોલમાં મળે છે ભારતમાં આ પ્રકારે સિંહને બતાવવામાં આવતા નથી. કળા એટલે આપણને કંઈ પણ મળે છે નવું તો એ આપણે આપણી કલામાં એને ઉમેરીએ છીએ

બીજા આયાગ પટમાં પણ આપણને આવું જ મળે છે, અષ્ટમંગલ વગેરે મળે છે એના અષ્ટમંગલો હમણાંના અષ્ટમંગલોથી ઘણા અલગ છે એટલે ધર્મમાં પણ બધી ચીજો એક જેવી રહે એ જરૂરી નથી. તો સમય સાથે એ પણ બદલાય છે. અત્યારે અષ્ટમંગલમાં આપણે મીન યુગલ શ્રી વત્સ સિંહાસન નાન્દાવર્ત એ બધું જોઈએ છે પૂર્ણ કળશ અને આરીશો. જરૂરી નથી કે એ પણ પહેલાના અષ્ટમંગલ હોય એ પણ ખાસ ખ્યાલ રાખવો પડે છે કે પ્રાચીન કાળનું છે એ હમણાં છે એ જરૂરી નથી. બીજું આયાગ પટ્ટ છે એમાં સ્તૂપ છે એ આપણને લખનૌમાંથી મળે છે, એ નેશનલ મ્યુઝિયમ મળે છે.આપણને નેશનલ મ્યુઝિયમના એન્ટરન્સમાં આપણને આ મળે છે. મથુરા મ્યુઝિયમમાં પણ એની પ્રતિકૃતિ મળે છે. બધી

સ્ત્રીઓ ડાન્સ કરી રહી છે, ઉત્સવ મનાવી રહી છે કારણ કે ભગવાનનું નિર્વાણ થઈ ચૂક્યું છે તો આ ઉત્સવ મનાવવાનું કારણ છે. પ્રથમ શતાબ્દીમાં આપણે આવીએ ત્યારે જોઈશું કે અશોક રાજાએ એવા નિયમો બનાવ્યા હતા કે કોઈ ઉત્સવ નહીં મનાવવાનું કોઈ ગેદરી કરવી કારણ કે એ બધું હિંસા છે લોકોને આમાં બહુ લાગી આવ્યું એટલે ઉત્સવ ક્યાં મનાવવું? રૂટિન થી થોડું અલગ થવા માટે એના લીધે ભારતમાં એ પછી એટલી બધી આર્ટ એક્ટિવિટી થઈ ગઈ કે એક ગામમાંથી આપણને 50 50 માટીના ટેરાકોટા મળે છે ટેરા કોટાના ઘણા બધા અવશેષો આપણને મળે છે. લોકોમાં એક બંધનથી જે મુક્તિ મળે તો કેટલો હર્ષ થાય એ હર્ષમાં લોકોએ ઘરોમાં ડેકોરેશન ડેકોરેશન કરવા લાગ્યા. આપણને આવું જ બીજું મળે છે એમાં ઘણી બધી સ્ત્રીઓ ડાન્સ કરી રહી છે તોરણ પણ સાચી ના તોરણ જેવું પ્રતીત થાય છે. નાની મૂર્તિઓમાં શ્રીવત્સ હતું, હમણાંની મૂર્તિઓમાં આપણે માત્ર ડાયમંડ શેપ જોઈએ છે. ચંદ્રપુરી ના ક્ષેત્રમાંથી મળ્યું છે આ એક સ્તૂપ અને આયાગપટ પણ મળ્યું છે.

રોક સ્થાપત્ય આપણે જોઈએ તો એક છે મંદિર સ્થાપત્ય અને ગુફા સ્થાપત્ય. ગુફા સ્થાપત્યમાં જોઈએ તો સૌથી પહેલી જૈન ગુફા ભુવનેશ્વરમાં ઉદય ગીરી ખંડગિરીની ગુફા મળે છે. એમાં એક મોટો ખારવેલ રાજાનો શિલાલેખ મળે છે. હાથી ગુફા એકદમ નેચરલ ગુફા છે એને ખોદવી પડી નહોતી. ઉપરની સાઈડમાં છે આ સૌથી પહેલું જૈન શિલાલેખ છે એના સંરક્ષણ માટે એક છત્ર બનાવી દેવામાં આવ્યું છે એ પડે નહીં અને આપણું   અવશેષ જળવાઈ રહે. બ્રાહ્મી લિપિમાં ખારવેલ રાજાનું અવશેષ મળે છે મોટો એક અવશેષ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે એમાં લખ્યું છે કે ખારવેલ રાજા નંદરાજા થી યુદ્ધ કરે છે અને એમાં જે અગ્રજીનની મૂર્તિ છે જે નંદ રાજાઓ એલીધી હતી એમને પાછી લાવી છે. આ શિલાલેખ માં જણાવ્યું છે પણ એ મૂર્તિ આપણને ક્યાંય મળતી નથી. ઉદય ગીરીની ગુફાઓમાં એક પણ મૂર્તિ એવી મળતી નથી ખંડગીરીમાં પછીથી eight સેન્ચ્યુરીમાં મૂર્તિઓ મળે છે.

રાની કી ગુફા આ સૌથી મોટી ગુફા છે તેના જીવનનું બહુ ડેકોરેશન આ ગુફામાં મળે છે. આરવેલ રાજા શિકાર કરી રહ્યા છે. આમાં ક્યાંય પણ ભગવાનની મૂર્તિ મળતી નથી આ ખાલી

રહેવા માટે હતું આ રહેવાની ગુફાઓ છે વિહાર ગુફાઓ છે આનું આયોજન સાધના માટે કે એવું ન હતું. ખારવેલ રાજા શિકાર કરી રહ્યા છે. બધા એન્ટરટેનમેન્ટ ના પિક્ચર્સ આપણને જોવા મળે છે. અલગ અલગ ઝાડ કેળા સીતાફળ નું સ્થાપત્ય મળે છે આ ખૂબ જ સુંદર કામ છે આ 2200 વર્ષ જૂનું છે છતાં પણ એકદમ ક્લિયર દેખાય છે. બીજું જોઈએ તો એમાં ખાલી દ્વારપાળ જ દેખાય છે બીજું કશું જ દેખાતું નથી ને નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓ દેખાય છે. બધી જગ્યા લોકો આનંદ મનાવી રહ્યા છે એવા સિન મળે છે. ખંડગીરીની ગુફામાં પછીથી તીર્થંકરોના અવશેષો મળે છે આ મહત્વની ગુફા છે. ચોવીસ તીર્થંકરો કેવી રીતે ડેવલપ થયા એનું અધ્યયન કરવા માટે સુંદર ક્ષેત્ર છે.આમાં 24 તીર્થંકરો ના અવશેષ મળતા નથી ગુફાઓનું અત્યંત કરો તો તીર્થંકરો અહીં કેવી રીતે ડેવલપ થયા એ જાણવા માટે ખૂબ જ સુંદર ક્ષેત્ર છે આઠમી શતાબ્દીમાં યક્ષિણીઓ મૂર્તિઓ મળે છે. આ મૂર્તિઓ 2200 વર્ષ જૂની નથી ગુફાઓ 2200 વર્ષ જૂની છે. કલાની દ્રષ્ટિએ જ્યારે અધ્યયન કહીએ છીએ તો આઠમી શતાબ્દી આવે છે. 18 ફૂટ ઉપર આવી મૂર્તિઓ આવે છે આદિનાથની મૂર્તિઓ છે અંબિકા દેવીની મૂર્તિ મળે છે કારણ કે ત્યાં અંબિકાદેવીની પૂજા ભારતમાં ખૂબ જ થતી હતી પ્રચુર માત્રામાં પૂજા થતી હતી. આ એક જ યક્ષણી હતા અને એની પછી આઠ દસ યક્ષણી આપણને અહીંયા ખંડગીરીની ગુફામાં મળે છે.

સીતાનંદ વાસલ સાઉથમાં પહેલું મહેન્દ્ર વર્મન રાજા પલ્લવ રાજા ના સમયમાં આ સૌથી પહેલી ગુફા બની આમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સિમ્પલ ઈમેજ છે. પેઇન્ટિંગ હતા માત્ર સીલીંગ પર પેઇન્ટિંગ હતા જે હવે અત્યંત ખરાબ અવસ્થામાં છે પણ પ્રોફેસર શિવરામ મૂર્તિએ આનો આખો ડોક્યુમેન્ટેશન કરી દીધેલું છે એટલે આપણને ખબર પડે છે કે અહીં પેન્ટિંગ હતા. બદામીની કલાત્મક ગુફા સૌથી શ્રેષ્ઠકાલીન ગુફાઓ જો કહી શકાય તો એ આ છે. અહીં પાર્શ્વનાથ અને એક જગ્યાએ બાહુબલી મળે છે. આ ખૂબ જ વિશાળ ગુફા છે. પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સાથે ધરણેન્દ્રદેવ અને યક્ષણી પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિ મળે છે. અહીં આપણને આ આખું કમ્પલીટ ફિગર મળે છે. આઇહોલ ની ગુફાઓ બદામીથી નવ કિલોમીટર બીજાપુરની બાજુમાં આવેલી છે. અહીં અંબિકાદેવીની મૂર્તિઓ વધારેમાં વધારે મળે છેપછી ચક્રેશ્વરી દેવી થી

પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિઓ મળે છે બાહુબલી અને બ્રાહ્મી સુંદરી..બ્રાહ્મી અને સુંદરી સ્થાપત્ય કલામાં ક્યારેય પણ સાધ્વીરૂપમાં બતાવવામાં આવેલ નથી હંમેશા રાજ કન્યા ની રૂપમાં બતાવવામાં આવે છે. ગ્વાલિયર ની ગુફાઓ. ગ્વાલિયર ની ગુફાઓ મોટી પ્રતિમાઓ અહીં બની છે. આ ગોપાગીરી પહાડ -ગુફા. આ ગુફા સીટી ની અંદર છે વચ્ચે જ છે એના ઘણા બધા દ્વાર છે ક્યાંથી પણ જાઓ ભગવાનની મૂર્તિ તમને મળે છે. 57 ફીટ ઊંચી આદિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે. જૈન ગુફાઓ ઇલોરાની. તે ઇન્દ્રસભા કહેવાય છે કારણ કે ત્યારે બ્રિટિશ સમયમાં એમણે જ્યારે એની ખોજ કરી ત્યારે અહીં માર્તંડય યક્ષ હાથી પર હતા એટલે એમને લાગ્યું કે ઈન્દ્ર છે એટલે આનું નામ ઇન્દ્રસભા પડ્યું આ ઈન્દ્રની સભા નથી પણ એ નામથી ઇન્દ્રસભા તરીકે પ્રચલિત છે. અને આને છોટા કૈલાશ કહેવાય છે. અહીં એક અદભુત હિન્દુ કૈલાશ મંદિર છે જે રોક કટ છે રોક કટ એટલે શું કેપહાડ હોય એને કાપી કાપીને બનાવો કંદરા. ઉપરથી જઈને નીચે જવાનું આમાં ખોદવાનું જ હોય છે. પહેલા પિલર બનાવવાના અને પથ્થર જો અંદરથી કઠણ હોય તો બનાવવાનું નહિતર એને ત્યાં છોડી દેવાના નહીંતર બનાવવાનું. આમાં બીજું કંઈ ના જોઈએ હથોડી અને છીણી જોઈએ છે. પરંતુ મંદિરમાં એવું નથી હોતું ઇલોરાની જૈન ગુફામાં બાહુબલી દરેક જૈન ગુફામાં બાહુબલી મળે જ છે. સાઉથમાં સીરુ કદમ, તીરુમાલય, માંગીતુંગી મંદિર.

સ્થાપત્યમાં જોઈએ તો મંદિરમાં ગર્ભ ગૃહ હોવું જરૂરી છે આ ભારતીય સ્થાપત્યની વાત છે ભારતીય સ્થાપત્ય માં 6 ચીજો હોવી જોઈએ ત્યારે મંદિર કમ્પ્લીટ થાય છે. ગર્ભગૃહ શિખર અંતરાલ અર્ધ મંડપ સભા મંડપ અને પ્રદક્ષિણાપથ. પહેલા મંદિર દેવગઢમાં ત્યાં 41 જૈન મંદિરો છે ત્યાં એકદમ નાના નાના મંદિરો અને પછી લાકુંડી કર્ણાટકની દસમી સદીનું મંદિર મળે છે જે સાઉથ નું સૌથી પ્રથમ કમ્પ્લીટ મંદિર છે. આ મંદિર એક્ચ્યુલી બ્રહ્મ મંદિર છે નામ બ્રહ્મ જિનાલય ભાઈ કન્વર્ટ કરી દીધું છે આ બ્રહ્માજીનું મંદિર છે બ્રહ્માજીની મૂર્તિ છે સપ્ત માતૃકાઓની મૂર્તિ છે પણ આને જૈન કન્વર્ટ કરાયેલી છે. આવા ઘણા ઉદાહરણો આપણને મળે છે કે રાજાઓએ જૈન મંદિરને હિન્દુ મંદિર બનાવી દીધા છે પણ આ હિન્દુ મંદિરને જૈન મંદિર બનાવવામાં આવ્યું છે બ્રહ્માંજીની મંદિર મોટી અંદર છે જ આપણા પૂર્વ જે હતા એ બહુ

સેક્યુલર હતા. હમણાં જેવું નથી મૂર્તિઓ માટેના જે ઝઘડા છે એ માટે આપણે ઇતિહાસમાં જવાની જરૂર છે કારણ કે એ સમયમાં એવું કંઈ જ નહોતું. તારંગા માં આવેલું ગુજરાતનું પ્રથમ જૈન મંદિર આ 10 મી 11 મી સદીનું છે સિદ્ધરાજ જયસિંહ સમયનું છે સોલંકીના આગલા પૂર્વજ રાજાઓનું છે. આ પહાડ ઉપર આવેલું છે અને અહીં ઘણા સિદ્ધ ક્ષેત્રો આવેલા છે ઉપર ઘણી બધી ડેરીઓ પણ છે. આ સૌથી કલાત્મક જૈન મંદિર છે. આમાં જે ભારતીય સ્થાપત્યનું સુંદર ઉદાહરણ આખું શૈવ આઇકોન ગ્રાફી ઉપરથી અહીં શિવજીનો ડાન્સ ભૈરવ ચામુંડા ની અદભુત અદભુત મૂર્તિઓ મળ જોવા મળે છે. અને હલેબિડ જૈન મંદિર કર્ણાટકમાં આવેલું છે એ એકદમ ખરાબ અવસ્થામાં છે આની ખાસિયત એ છે કે આના પ્રત્યેક પિલરમાં મીરર ઈફેક્ટ છે એની સામે ઊભા રહેવાથી આ ઈમેજ તમને જોવા મળે છે.આ હિન્દુ મંદિરમાં હોઇસુર રાજાએ 12 મી શતાબ્દી બનાવેલા છે. એમણે અતિ કલાક મંદિરો બનાવ્યા છે. જૈન મંદિર એકદમ પાછળ છે. લોકો હિન્દુ મંદિર જોઈને જ ચાલ્યા જાય છે. આ જૈન મંદિર ખૂબ જ અદભુત છે. ખજૂરાહોના વિશેષ અતિ કલાત્મક મંદિર છે પાર્શ્વનાથ આદિનાથ એવા પાંચ મોટા મોટા મંદિરો છે અને નાની-નાની ડેરીઓ છે. આમાં અતિ બારીકી કલાકૃતિઓ જોવા મળે છે. ઓશિયા જીનું મહાવીર મંદિર ચોવીસ જીનાલય છે આ પણ આપણને ઘણી બધી વેરાઈટી મળે છે 24 52 72 જિનાલયની.. એમાં મેઇન મંદિર હોય અને આસપાસ દેવ કુલિકાઓ હોય

દેવગઢનું પ્રથમ યક્ષણી મંદિર પહેલીવાર. બહાર અંદર નહીં આ દિવાલ ઉપર છે છે એમાં 18 લીટી અને 18 ભાષાઓ મા શિલાલેખ છે. આના પર એક જર્મન સ્કોલર ક્રોસ બ્રોએ 30 વર્ષ સુધી સ્ટડી કર્યું છે અને એક અદભુત પુસ્તક આની ઉપર લખ્યું છે. બધા હિસ્ટોરિકલ એવિડન્સ છે કારણ કે એમના જેવી સ્ટડી તો કોઈ ભારતીય કરી શકે નહીં. આગળ એક માનસ સ્તંભ છે અને પદ્માદેવીની મૂર્તિ છે જે બહુ ખાસ છે. આ કુંભારિયાના જૈન મંદિરો મંદિરો એકસાથે બનેલા છે. નેમિનાથની જ આખી જાન છે. એની અદભુત કોતરણી બતાવવામાં આવી છે . માર્બલ નું ભારતમાં સૌથી પ્રથમ મંદિર છે કુંભારીયા અને દેલવાડા. કોઈપણ મંદિરમાં આ જૈન બૌદ્ધ અને હિન્દુ હોય એવું ના હોય આ ભારતીય સ્થાપત્ય છે, મંદિર સ્થાપત્ય એટલે એની જગા જુઓં એનું આર્કિટેક્ચર કહેવાય. સ્થાપત્ય ની પેટન હોય એ રીતે આ પણ

ભારતીય સ્થાપત્યની એક પેટર્ન છે. બહારના મંદિરમાં હોય રંગમંડપ માં. આ મંદિરમાં એક કપલ હોય છે જેવી રીતે શિવ પાર્વતી. પછી લોકપાલ આવે છે અથવા દિગપાલ એટલે કે દિશાઓની રક્ષા કરતા દિગપાલ આઠ. આઠ દિશાઓના રક્ષા કરનાર આઠ. પછી સ્ત્રી સૌંદર્ય.. સિંદૂર લગાવતી સિંદૂરાની જોવા મળે છે. આ પેટર્ન હોવી જોઈએ આ છે ઇન્ડિયન આર્કિટેક્ચર. આ મંદિર ગમે તે હોઈ શકે અંદર તમે મૂર્તિ રાખશો તો જૈન મંદિર બની જશે અને બૌદ્ધ મૂર્તિ રાખશો બૌદ્ધ જ મંદિર બની જશે. પેટન અહીં બતાવવામાં આવી છે આ રીતે જ નૃત્યાંગનાઓ હોવી જોઈએ આ એનું એક સાયન્સ છે. એમાં ગમે તે રીતે મન ચાહે એ પ્રકારે કરી શકાતું નથી. એનું એક શાસ્ત્ર છે જેને સ્થાપત્ય કહેવામાં આવે છે. એ શાસ્ત્રના હિસાબે જવું જોઈએ સમ્રાટન સૂત્રધાર વપરાગત એમાં જે મંદિર સ્થાપત્ય ના નિયમો હોય એ મુજબ જવું જોઈએ. કપલમાં શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠી જેમણે મંદિર બનાવ્યા હોય. દેવ દેવીઓ દિગપાલ અને નૃત્યાંગના આજ પેટર્ન હોય છે આ પરફેક્ટ આર્કી ટેકટર ટેમ્પલ કહેવાય જેમ તેમ બનાવ્યું હોય તો એ પરફેક્ટ ના કહેવાય .ગજ દેરાસર એ સ્થાપત્યની દ્રષ્ટિએ પરફેક્ટ ના કહેવાય ના મંદિર રાણકપુર ના મંદિરો ઇન્ટરલોકેટ સિસ્ટમથી બનેલા છે. ઇન્ટરલોકિંગ બનાવેલા છે એમાં કોઈ સીમેન્ટ કે કસ્તર વપરાતું નથી માર્બલ કેવી રીતે ફિટ થાય આજુબાજુ આ એનું ઉદાહરણ છે.આ ભારતીય સ્થાપત્યની ખૂબી છે. છે અંતિમ છે એ કલ્પવેલી મલ્ટી ડિવેશનલ ફિલિંગ એક જ મુખમાં પાંચ દડ વાળું આ શરીર છે. આ અદભુત મલ્ટી ડાયમંશનલ છે. સ્થાપત્યમાં મંદિરની બહાર ક્યારે પણ એક માનવ સ્તંભ હોય છે એ આપણી પ્રાચીન કલા છે. હવે મંદિરમાં નથી કરતા પણ દિગંબર મંદિરમાં કરે છે. આ ખાલી માત્ર દેવગઢના માનસ સ્તંભ છે અલગ અલગ વેરાઈટીના મળે છે. ચિત્તોડગઢ નું માનસ્તંભ વિશ્વનું બધાથી મોટું માનસ્તંભ છે જે રાણા કુંભા સમયમાં બનાવેલું છે. ખૂણો પણ કોતરણી વગરનું નથી. અદભુત એની કોતરણી છે અને એક એક ઇંચમાં ભગવાનની કોતરણી છે. છેલ્લે કહીએ જૈનોનું કોન્ટ્રીબ્યુંષણ એક મંદિરનું આખું નગર પાલીતાણા સીટી ઓફ ટેમ્પલ. ખાલી મંદિરો સિવાય બીજું કંઈ ના હોય અને એટલા બધા મંદિરો કે બીજું કોઈ રહી જ ના શકે કાંઈ એક્ટિવિટી ના હોય એને કહેવાય ટેમ્પલ સીટી. પાલીતાણા,સીવરકુટ, દેવગઢ આ બધાય એના સુંદર દ્રષ્ટાંતો છે.

****